

STOICKO-AKADEMICKÁ POLEMIKA O POZNANÍ

ANDREJ KALAŠ, Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK, Bratislava

KALAŠ, A.: The Polemic on Knowledge between Stoics and Academics

FILOZOFIA 60, 2005, No 2, p. 77

The paper tries to represent the polemic between the Stoics and the sceptically oriented Academy, concerning the abilities of human knowledge. It gives a brief account of the stoic epistemology on the basis of the characteristics of its criterion of knowledge – cataleptic fantasy. The description of the external and internal features of the latter is the ground of its criticism from Academy's side. In its core this criticism tries to prove, that there is no fantasy meeting the strict claims of the Stoics criterion on the truth. The author shows the stoic response to the Academy criticism, which initiated the revision of the original stoic attitudes.

Pre helenistickú filozofiu je príznačné, že vznikajú relatívne autonómne a navzájom si konkurujúce výklady sveta a človeka v ňom. Spoločnou terminologickou a často i konceptuálnou bázou týchto filozofických reflexií bola pritom stoická filozofia, ktorá vypracovala najkomplexnejší a teoreticky asi najprepracovanejší helenistický filozofický dogmatický¹ systém. Proti stoickému obrazu sveta zamerali svoje teoretické argumentačné úsilie predstavitelia strednej (Arkesilaos) a novej (najmä Karneades) akadémie,² ktorí reprezentovali konkurujúci – oproti stoicismu a epikureizmu – epistemologicky negatívny prístup k vysvetľovaniu sveta a človeka.

Hoci sa akademická filozofia pre svoj náročný teoretický charakter, a najmä pre limitujúce možnosti uplatnenia v životnej praxi nikdy tak masovo nerozšírila ako epikureizmus, stoicismus alebo kynizmus, na filozofickom nebi helenizmu predstavovala pomerne dlho výraznú stálicu. Jej slabnúce svetlo sa však čím ďalej tým viac zlievalo s konkurujúcim stoicismom, ktorého celkovej filozofickej prevahe akademický skepticizmus jednoznačne podliehal. Prejavovalo sa to v postupnom

¹ Dogmatický charakter filozofie znamená v helenizme jednoducho to, že podáva v epistemologickom zmysle „pozitívny“ obraz sveta, ktorý má podobu filozofického systému.

² Rozdelenie na strednú a novú akadémiu nachádzame u Sexta Empirika a Diogena Laertského (napr. *Sextus, Pyrrhoniae hypotyposes* 1,232,1 – 1,232,2; *Diogenes Laertius, Vitae philosophorum* 4,28,3). Cicero odlišuje iba novú Akadémiu (lat. *nova*) (Arkesilaos, Karneades, Filón z Larys) od „starej“ (lat. *vetus*), ktorá paradoxne časovo nasleduje až po novej, nakoľko ju reprezentuje Antiochos so svojím eklektickým a výrazne stoizujúcim návratom k „Platónovi“ (*Cicero, Academica priora* 1,13,4 – 1,13,15, tiež *tamže* 1,46,1 – 1,46,10).

príklone akadémie k eklektickým (Filón z Larisy), až stoizujúcim filozofickým tendenciám (Antiochos z Askalónu). Napriek tomu svojou kritikou stoických riešení výrazne prispievala k skvalitňovaniu helenistického filozofického diskurzu a k precizovaniu filozofických pozícií na oboch stranách diskusie.

Naša štúdia si kladie za cieľ sprostredkovať atmosféru helenistického filozofického dialógu predstavením stoicko-akademickej polemiky o možnostiach ľudského poznania. Keďže terminologickou a pojmovou bázou tohto diskurzu bola v prevažnej miere filozofia starej stoy, náš výklad začíname stručným výkladom stoickej teórie poznania.

1. Kataleptická fantázia ako kritérium pravdivého poznania u stoikov. Kataleptická fantázia³ je u stoikov kľúčovým pojmom v ich teórii poznania (tá je v stoickom systéme súčasťou logiky)⁴ a v celom stoickom systéme, pretože predstavuje jednak kritérium pravdivého poznania, jednak má ďalekosiahly vplyv na stoickú teóriu (slobodného) rozhodovania i konania. Prívlastok „kataleptický“ (gr. *καταληπτικός*, od slovesa *καταλαμβάνω* = *uchopiť, postihnúť, prijať, donútiť, usvedčiť, /duševne/ pochopiť*) znamená v preklade *uchopujúci, postihujúci, chápaný, pričom* v spojení s termínom fantázia by bol asi najvhodnejším ekvivalentom *schopný uchopiť pravdivé poznanie vecí*.

Kataleptická fantázia je teda nejaká zmyslová, častejšie však nezmyslová, „predstava“ (podľa stoikov vlastne odtlačok v duši, neskôr interpretovaný ako jemná zmena tenzie jej pneumy⁵), ktorá nás vedie k uchopeniu pravdivých poznatkov o svete. Tento proces prebieha zjednodušene tak, že z kataleptickej fantázie (zmyslovej aj nezmyslovej) si človek vytvorí významy (v prípade naozaj kataleptickej fantázie pravdivých) výrokov (*ἐννοιαί, ἐννοήματα*), ktorým pod vplyvom pudenia (*ὄρμη, lat. appetitus*) dáva svoj súhlas (*συγκατάθεσις, lat. assensus*). Pudenie predstavuje v stoickej koncepcii akýsi dynamizmus, ktorý je hybnou silou v procesoch poznania, rozhodovania a konania. U racionálneho človeka sa prejaví vysokou mierou intenzity či účasti na kognitívnych procesoch vďaka vysokému obsahu ohnivého prvku v duši takéhoto človeka.⁶ Prijaté významy (pravdivých) výrokov sa tak stávajú súčasťou (pravdivého) systému poznatkov o svete u tohto-ktorého človeka. Upozorňujeme, že náš súhlas dávame nielen významom deskriptívnych výrokov, teda takých, ktoré hovoria o tom, aký svet je, ale aj

³ Pri preklade výrazu *φαντασία* (lat. *visum*) volíme u stoikov technický termín *fantázia*. Chceme tak upozorniť na skutočnosť, že v stoickej fantázii často úplne absentuje prvok názornosti, ktorý je v slovenskom výraze *predstava* výrazne prítomný. Epistemologicky najrelevantnejšie fantázie totiž spravidla u stoikov úplne strácajú akýkoľvek názorný charakter, sú jednoducho racionálnym nazeraním samotnej mysle (napr. logický zákon *modus tollens*).

⁴ Uvádzame tu len stručné priblíženie stoickej epistemológie. Podrobnejšie sa ňou zaoberajú naše osobitné štúdie uvedené v zozname literatúry ([6]; [7]; [8]; [9]).

⁵ O tejto zmene fyzikálnej teórie fantázie pozri našu osobitnú štúdiu ([6], 295 – 299).

⁶ O pude a súhlase pozri našu osobitnú štúdiu [9].

významom výrokov preskriptívnych, hovoriacich o tom, aký svet má byť alebo ako máme konať.

Stoici uvádzajú vonkajšie a vnútorné znaky kataleptickej fantázie, ktoré nám spoľahlivo zaručia, že daná fantázia je kataleptická, a teda že súhlas s ňou (presnejšie s významami výrokov odvodenými z nej) nás vedie k pravdivým poznatkom. Základnou „vonkajšou“ charakteristikou kataleptickej fantázie je to, že je jasná a výrazná (*τρανής και ἔκτυπος*): je to znak, na základe ktorého stoický mudrc spoľahlivo odlíši fantáziu epistemicky relevantnú od nekognitívnej. Druhé dva vnútorné znaky hovoria, že táto fantázia pochádza z niečoho skutočného (*ἀπὸ ὑπάρχοντος*) a že je vytvorená súhlasne (adekvátne) na základe tohto (skutočného) objektu ako svojej predlohy (*κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον*). Dokumentujú nám to nasledujúce stoické fragmenty:

...τῆς δὲ φαντασίας τὴν μὲν καταληπτικὴν, τὴν δὲ ἀκατάληπτον καταληπτικὴν μὲν, ἣν κριτήριον εἶναι τῶν πραγμάτων φασι, τὴν γινομένην ἀπὸ ὑπάρχοντος κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐν-ἀπεσφραγισμένην καὶ ἐναπομεμαγμένην ἀκατάληπτον δὲ ἢ τὴν μὴ ἀπὸ ὑπάρχοντος, ἢ ἀπὸ ὑπάρχοντος μὲν, μὴ κατ' αὐτὸ δὲ τὸ ὑπάρχον τὴν μὴ τρανῆ μηδὲ ἔκτυπον.

... jedným druhom fantázie je fantázia kataleptická, druhým nekataleptická. Hovorí (sc. stoici), že kataleptická fantázia, ktorá je podľa nich kritériom pri rozhodovaní o veciach, vzniká na základe skutočného⁷ a v súlade s týmto skutočným je vpečatená a vtlačená. Nekataleptická však alebo nepochádza zo skutočného, alebo z neho pochádza, ale nie je v súlade s ním. Takáto fantázia nie je ani jasná, ani výrazná.

Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 7,46,1 – 7,46,6 = SVF II 53 (pars)

Κριτήριον δὲ τῆς ἀληθείας φασι τυγχάνειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν, τουτέστι τὴν ἀπὸ ὑπάρχοντος, καδὰ φησι Χρύσιππος ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Φυσικῶν καὶ Ἀντίπατρος καὶ Ἀπολλόδωρος.

Za kritérium pravdy vyhlasujú kataleptickú fantáziu, to znamená fantáziu pochádzajúcu zo skutočného. Hovorí tak Chrysippos v druhej knihe Fyzikálnych výkladov, Antipatros aj Apollodóros.

Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 7,54,1 – 7,54,3 = SVF II 105 (pars)

⁷ Tento výraz, ktorému zodpovedá grécke sloveso *ὑπάρχειν* (byť, jestvovať), môže v gréčtine označovať jednak oblasť bytia fyzických entít (v prípade zmyslových kataleptických fantázií), jednak oblasť jestvovania netelesných významov, stoických lekt (*τὰ λεκτά*). Pozri náš výklad nižšie a pozn. 8.

καταληπτικὴ δὲ ἐστὶν ἡ ἀπὸ
ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον
ἐναπομεμαγμένη καὶ
ἐναπεσφραγισμένη, ὁποῖα οὐκ ἂν
γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος.

Kataleptická je predstava, ktorá
pochádza zo skutočného a ktorá je
v súlade s týmto skutočným
vŕačená a vpečatená. Takáto by
nemohla vzniknúť z neskutočného.

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,248,1 – 7,248,4 = SVF II 65 (pars)

Z posledných dvoch charakteristík by sa azda mohlo zdať, že kataleptická fantázia môže byť len zmyslová, pretože len vtedy bude mať svoj „reálny“ objekt, ktorým je vonkajší zmyslový predmet. Nie je to však tak, pretože „predmetom“ nezmyslových kataleptických fantázií budú netelesné objekty, nazývané stoikmi lekta (τὰ λεκτά = „vysloviteľné“, ide o pojmy a významy výrokov), podľa ktorých (vo vzťahu netelesnej korešpondencie s ktorými) sa budú nezmyslové kataleptické fantázie tvoriť.⁸

2. Stoický dodatok k definícii kataleptickej fantázie. Na uvedenie do akademicko-stoickej polemiky v oblasti epistemológie nám veľmi vhodne poslúži pasáž z Ciceronových *Akademík*, kde Cicero z pozície filónovskej novej akadémie⁹ podáva fiktívny rozhovor medzi skeptickým akademikom Arkesilaom a Zenónom o povahe a existencii stoického kritéria pravdy, ktorým je kataleptická fantázia:

...quaesivit de Zenone fortasse
quid futurum esset si nec percipere
quicquam posset sapiens nec
opinari sapientis esset. ille credo
nihil opinaturum, quoniam esset
quod percipi posset. quid ergo id
esset. "visum" credo. "quale igitur
visum?" tum illum ita definisse: ex
eo quod esset sicut esset
inpressum et signatum et effectum.
post requisitum etiamne si eius
modi esset visum verum quale vel
falsum. hic Zenonem vidisse acute
nullum esse visum quod percipi
posset, si id tale esset ab eo quod
est cuius modi ab eo quod non est
posset esse. recte consensit
Arcesilas ad definitionem additum,

(Arkesilaos) sa azda spýtal
Zenóna, čo by bolo v prípade, ak
by mudrc nemohol nič poznať a ak
nesmie upadnúť do mienky. Zenón
mu podľa mňa odpovedal, že
určite nepodľahne mienke, pretože
existuje niečo, čo možno poznať.
Na Arkesilaovu otázku, čo to má
byť, Zenón podľa mňa odpovedal,
že fantázia. Keď sa ho spytoval na
jej povahu, definoval ju azda
takto: z toho, čo existuje, a tak,
ako to existuje, vŕačená,
vpečatená a vytvorená. Vtedy
nasledovala otázka, či je to tak aj
vtedy, ak by bola pravdivá
predstava práve taká, ako
nepravdivá. Myslím si, že práve

⁸ Podrobnejšie pozri našu osobitnú štúdiu [7].

⁹ Pozri pozn. 2.

*neque enim falsum percipi posse
neque verum si esset tale quale vel
falsum; incubuit autem in eas
disputationes ut doceret nullum
tale esse visum a vero ut non
eiusdem modi etiam a falso possit
esse. Haec est una contentio quae
adhuc permanserit.*

*vtedy si Zenón jasne uvedomil, že
by neexistovala žiadna
kataleptická fantázia v prípade, že
by predstava pochádzajúca z toho,
čo existuje, mohla byť práve taká,
aká by mohla vzniknúť z toho, čo
nie je. Arkesilaos prisvedčil, že
bolo správne rozšíriť Zenónovu
definíciu: poznanie nepravdivého
ako aj pravdivého predsa nie je
možné, ak je jedno také isté ako
druhé. Arkesilaos sa však s vervou
pustil do argumentácie, aby
dokázal, že žiadna predstava
pochádzajúca z niečoho
skutočného¹⁰ nie je taká, že takej
istej podoby nemôže vzniknúť
predstava pochádzajúca z
neskutočného.¹¹*

Cicero, *Academica priora II (Lucullus)* 77,5 – 78,2

Akademici teda proti stoickému kritériu pravdy namietajú, že môže nastať prípad, keď z niečoho neskutočného (napr. v spánku) vznikne predstava, ktorá bude mať všetky vonkajšie znaky „kataleptickej“ fantázie. Zdá sa, že Zenón berie túto akademickú kritiku vážne a v rozhodujúcom bode dialógu sa proti skeptikom bráni tým, že do definície kataleptickej fantázie dodáva, že sama jej povaha je taká, že takýto prípad nastať nemôže: je taká, že rovnaká fantázia (rovnako jasná a zreteľná) nemôže vzniknúť z toho, čo nie je. Skeptici však budú mnohorakým spôsobom dokazovať, že takýto epistemický prípad nastať môže, ba dokonca, že takéto situácie nastávajú pomerne často. Skôr, ako sa budeme bližšie venovať akademickým príkladom vyvracajúcim „splniteľnosť“ stoického dodatku k definícii kataleptickej fantázie, objasníme si bližšie stoické a skeptické stanoviská na základe jednej pasáže u Sexta Empirika.

Splniteľnosť stoického dodatku k definícii kataleptickej fantázie o tom, že

¹⁰ Ciceronov výraz *verus, a, um (pravdivý)* tu prekladáme slovom *skutočný*, pretože sme presvedčení, že práve tento výraz mal doxograf na mysli. Dôvodom je jednak samotná stoická definícia kataleptickej fantázie, jednak antická filozofická tradícia, ktorá už od Parmenida postuluje úzke prepojenie medzi pravdou a bytím.

¹¹ Práve tu vidíme, ako vychádza akademická polemika so stoických premis: akademici priznávajú opodstatnenosť stoického doplnku v definícii kataleptickej fantázie, ale ich ďalšia argumentácia (pozri náš výklad nižšie) je zameraná na to, aby dokázali, že dodatočnú (prísnu) stoickú požiadavku nespĺňa žiadna fantázia.

v prípade žiadnej kataleptickej fantázie nemôže vzniknúť úplne rovnaká „paralelná“ fantázia (gr. ἀπαράλλακτος = „nerozlíšiteľná“ t. j. dokonca rovnako jasná a zreteľná) s jediným rozdielom, že totiž nepochádza z niečoho skutočného, je daná stoickým presvedčením, že ten, kto má kataleptickú fantáziu, postihuje „znalecky“ (τεχνικώς) skrytú rozdielnosť vecí. To je možné vďaka celkom jedinečnej vlastnosti (ιδίωμα) kataleptickej fantázie, ktorou sa odlišuje od ostatných predstáv práve tak, ako rohaté hady od ostatných plazov:

τὸ δὲ "οἷα οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ
ὑπάρχοντος" προσέθεσαν, ἐπεὶ οὐχ
ὡσπερ οἱ ἀπὸ τῆς Στοῆς ἀδύνατον
ὑπειλίφασιν κατὰ πάντα
ἀπαράλλακτόν τινα εὐρεθήσεσθαι,
οὕτω καὶ οἱ ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας.
ἐκεῖνοι μὲν γὰρ φασιν ὅτι ὁ ἔχων τὴν
καταληπτικὴν φαντασίαν τεχνικῶς
προσβάλλει τῇ ὑπόουση τῶν
πραγματίων διαφορᾷ, ἐπεὶ περ καὶ εἶχέ
τι τοιοῦτον ἰδίωμα ἢ τοιαύτη
φαντασία παρὰ τὰς ἄλλας φαντασίας
καθάπερ οἱ κερᾶσται παρὰ τοὺς
ἄλλους ὄφεις οἱ δὲ ἀπὸ τῆς
Ἀκαδημίας τούναντίον φασὶ δύνασθαι
τῇ καταληπτικῇ φαντασίᾳ
ἀπαράλλακτον εὐρεθήσεσθαι ψεῦδος.

Onen dodatok „aká by nevznikla z toho, čo nie je“ pridali (sc. stoici do definície kataleptickej fantázie), preto, že stoici sa na rozdiel od akademikov domnievajú, že je nemožné nájsť nejakú predstavu, ktorá by bola po všetkých stránkach neodlíšiteľná.¹² Hovorí, že ten, kto má kataleptickú fantáziu, znalecky postihuje vnútornú rozdielnosť vecí, pretože podľa stoikov má takáto fantázia v porovnaní s ostatnými fantáziami nejakú takú osobitosť ako rohaté hady¹³ medzi ostatnými plazmi. Akademici majú presne opačný názor, keď tvrdia, že možno nájsť fantáziu dokonale neodlíšiteľnú od kataleptickej, lenže klamú.

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,252,1 – 7,252,11 = SVF II 65 (pars)

V čom teda spočíva oná špecifickosť kataleptickej fantázie? Je daná tým, že pri procese vtlačania a pečatenia umožňuje, aby sa na nej „znalecky“ (τεχνικῶς = dôkladne, hodnoverne, jednojednoznačne) vtlačili všetky špecifiká (ιδιώματα) vonkajšieho predmetu (φανταστόν), teda aj to, že tento predmet je reálne jestvujúci.¹⁴ Preto tí, ktorí niečo poznávajú prostredníctvom kataleptickej fantázie – podobne ako pečate prsteňov vo vosku – musia zameriavať svoju pozornosť (ὀφείλουσιν ἐπιβάλλειν) na všetky špecifiká vonkajších predmetov (πάντα ιδιώματα τῶν ὑποκειμένων):

¹² Z širšieho kontextu je zrejmé, že ide o klamnú fantáziu, všetkými vonkajšími znakmi neodlíšiteľnú od kataleptickej fantázie.

¹³ Podľa grécko-anglického slovníka ([10], s. v. κερᾶσσης) má Sextus na mysli hadov druhu *Cerastes cornutus* (zmyja rohatá), ktorá je nápadná dvoma bradavicami nad očami pripomínajúcimi rohy ([12], s. v. Zmije).

¹⁴ Môže to byť jednak vonkajší fyzický objekt (kataleptická fantázia zmyslového typu), jednak netelesné lekton (kataleptická fantázia nezmyslového typu). O členení stoických predstáv na štyri druhy podľa dvoch kritérií, ktorými sú kognitívna hodnota a pôvod, pozri našu osobitnú štúdiu [6].

οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐναπομεμαγμένην
καὶ ἐναπεσφραγισμένην τυγχάνειν, ἵνα
πάντα τεχνικῶς τὰ ἰδιώματα τῶν
φανταστῶν ἀναμάττηται. ὡς γὰρ οἱ
γλυφεῖς πᾶσι τοῖς μέρεσι συμβάλλουσι
τῶν τελουμένων, καὶ ὄν τρόπον αἱ διὰ
τῶν δακτυλίων σφραγιδὲς αἰεὶ πάντας
ἐπὶ ἀκριβῆς τοὺς χαρακτῆρας
ἐναπομάττονται τῷ κηρῷ, οὕτω καὶ
οἱ κατὰ ληψιν ποιούμενοι τῶν
ὑποκειμένων πᾶσιν ὀφείλουσιν αὐτῶν
τοῖς ἰδιώμασιν ἐπιβάλλειν.

*Navyše musí byť (sc. kataleptická
fantázia) aj vtlačená a vpečatená, aby
sa na nej takto hodnoverne zachytili
všetky špecifické vlastnosti
vonkajšieho predmetu predstavovania.
Podobne ako sochári venujú náležitú
pozornosť všetkým detailom podôb,
ktoré vytvárajú, alebo ako pečate nesú
voskové odtlačky vždy presne všetkých
obrazov na prsteňoch, práve tak tí,
ktorí prostredníctvom kataleptickej
fantázie uchopujú predmety poznania,
musia zameriavať svoju pozornosť na
všetky ich špecifické vlastnosti.*

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,250,1 – 7,252,2 = SVF II 65 (pars)

3. Akademická ofenzíva: prísne stoické podmienky nespĺňa žiadna fantázia. Všetky akademické príklady namierené proti stoickému kritériu pravdy sú zamerané na to, aby dokázali neudržateľnosť spomínaného stoického dodatku k definícii kataleptickej fantázie: podľa nich aj z neskutočného (ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος) vznikajú rovnaké predstavy ako zo skutočného. Dôkazom nerozlišiteľnosti (ἀπαρραλλαξία) takýchto predstáv je podľa akademikov ich rovnaká jasnosť a výraznosť (ἐπ' ἰσῆς ἐναργεῖς καὶ πληκτικαί), čoho – dodajme, že viditeľným – dôkazom je zasa fakt, že k týmto prestávam sú pridružené im zodpovedajúce činy. V konečnom dôsledku teda podľa vonkajšieho správania ľudí (príklady uvedieme nižšie) môžeme usúdiť, že prijímajú predstavu, ktorú síce považujú za „kataleptickú“, ale ktorá je v skutočnosti klamná (nepochádza z reálneho objektu):

τούτων δὲ τὰ μὲν ἄλλα λέγουσιν οἱ
περὶ τὸν Καρνεάδην συγχωρήσειν τοῖς
ἀπὸ τῆς Στοᾶς, τὸ δὲ "οἷα οὐκ ἂν
γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος"
ἀσυγχώρητον εἶναι. γίνονται γὰρ καὶ
ἀπὸ μὴ ὑπαρχόντων φαντασῆαι ὡς
ἀπὸ ὑπαρχόντων. καὶ τεκμήριον τῆς
ἀπαρραλλαξίας τὸ ἐπ' ἰσῆς ταύτας
ἐναργεῖς καὶ πληκτικὰς εὐρίσκεισθαι,
τοῦ δὲ ἐπ' ἰσῆς πληκτικὰς καὶ
ἐναργεῖς εἶναι τὸ τὰς ἀκολούθους
πράξεις ἐπιζεύγυσθαι.

*Karneadovi prívrženci tvrdia, že sú
ochotní súhlasiť so stoikmi so všetkými
ostatnými časťami (sc. ich definície
kataleptickej fantázie), ale že onen
dodatok „aká by nevznikla z toho, čo
nie je“ je pre nich neprípustný. Podľa
nich totiž aj z neskutočného vznikajú
fantázie práve takisto ako zo
skutočného. Dôkazom nerozlišiteľnosti
týchto fantázií je to, že sú rovnako
jasné a výrazné, čo možno zasa usúdiť
z toho, že vyvolávajú náležitý typ
konania.*

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,402,4 – 7,403,4

V akademických zlomkoch u Sexta Empirika, ale aj u Diogena Laertského a Cicerona nájdeme množstvo praktických príkladov zo života, ktoré „exemplifikujú“ teóriu vyloženú vyššie.

Ako príklady vonkajšieho správania, z ktorých možno usúdiť, že dotčení prijímajú klamnú predstavu nerozlíšiteľnú od kataleptickej, uvádza Sextus tieto prípady: smädný človek prejavuje také isté potešenie v spánku, ak sa mu zdá, že pije z prameňa, ako človek, ktorí vychutnáva dúšky nápoja v stave bdenia; podobne v spánku kričí a hlasne prevoláva ten, komu sa sníva, že ho prenasleduje divá zver, ako ten, kto to zažíva v skutočnosti.¹⁵ Ďalšie Sextove príklady sa týkajú situácií, keď v stave šialenstva (ἐν μανίᾳ) veríme (πιστεύομεν), a dokonca prejavujeme súhlas (συγκατατιθέμεθα) s tým, čo sa javí veľmi jasne (τρανότατα φαινομένοις), podobným spôsobom, ako v stave zdravia (ἐν ὑγιεῖ καταστάσει): keď sa približujeme ku skutočnému Diónovi alebo ku skutočnému Therónovi a keď sa nám to len zdá.¹⁶

Sextus uzatvára sériu týchto príkladov nasledujúcim všeobecným konštatovaním, z ktorého vyplýva, že skeptici azda aj pripúšťali, že niektoré z predstáv, ktoré prijímame, môžu byť „kataleptické“,¹⁷ ale nie sú odlišiteľné od predstáv klamných, pretože obe nás vedú k tým istým druhom vonkajšieho správania:

εἰ οὖν καταληπτικαὶ τινές εἰσι
φαντασίαι παρόσον ἐπάγονται ἡμῶς
εἰς συγκατάθεσιν καὶ εἰς τὸ τῆν
ἀκόλουθον αὐταῖς πρᾶξιν συνάπτειν,
ἐπεὶ καὶ ψευδεῖς τοιαῦται πεφίηασι,
λεκτέον ἀπαρἀλλάκτους εἶναι ταῖς
καταληπτικαῖς φαντασίαις τὰς
ἀκαταλήπτους.

*Ak sú aj niektoré predstavy
kataleptické v tom zmysle, že nás
privádzajú k súhlasu a ku konaniu,
ktoré z nich prirodzene vyplývajú,¹⁸
pretože sa presne takými ukazujú aj
predstavy nepravdivé, musíme
povedať, že nekataleptické predstavy
sú od kataleptických úplne
neodlišiteľné.*

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,405,5 – 7,406,1

Sextus konštatuje, že predchádzajúcimi príkladmi sa dokazovala neodlišiteľnosť (ἀπαρἀλλαξία) kataleptických od nekataleptických predstáv na základe ich jasnosti a presvedčivej dôraznosti (κατὰ τὸ ἐναργές καὶ ἔντονον ἰδίωμα),¹⁹ ktoré – dodávame – nás vedú pri oboch typoch predstáv k rovnakému správaniu. Ďalšie typy príkladov dokazujúce spomínanú nerozlíšiteľnosť predstáv sa podľa Sexta týkajú ich tvaru a obrysu (κατὰ χαρακτῆρα καὶ τύπον). Sextus zdôvodňuje pádnosť takéhoto typu argumentov tým, že pri dokonalej podobnosti tvaru (ἐπὶ τῶν ὁμοίων κατὰ μορφήν), ale

¹⁵ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,403,4 – 7,404,1.

¹⁶ Tamže, 7,404,4 – 7,405,1.

¹⁷ Totiž spĺňajú prinajmenšom vonkajšiu podmienku „kataleptickosti“: sú jasné a zreteľné.

¹⁸ Pre splnenie týchto dvoch požiadaviek sa zrejme predpokladá, že predstava bude „subjektívne podmanivá“: jej jasnosť a zreteľnosť nás ťahá k súhlasu a náležitému konaniu.

¹⁹ Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,408,1 – 7,408,3.

odlišnosti predmetu toho, čo sa javí (*διαφερόντων κατὰ τὸ ὑποκείμενον*), nie je možné odlišiť kateleptickú fantáziu od nepravdivej a nekateleptickej:

οὐδὲν δὲ ἦττον δείκνυται τοῖς ἀπὸ τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἢ κατὰ χαρακτῆρα καὶ [ἢ] κατὰ τύπον. καλοῦσι δὲ ἐπὶ τὰ φαινόμενα τοὺς Στωικούς. ἐπὶ γὰρ τῶν ὁμοίων μὲν κατὰ μορφήν, διαφερόντων δὲ κατὰ τὸ ὑποκείμενον, ἀμήχανόν ἐστι διορίζειν τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν ἀπὸ τῆς ψευδοῦς καὶ ἀκαταλήπτου...

Práve tak dokazujú akademici spomínanú neodlišiteľnosť týkajúcu sa tvaru a obrysu. Pozornosť stoikov upriamujú na javy: ak je totiž niečo dokonale podobné tvarom, ale líši sa svojim vnútorným predmetom, nie je možné odlišiť kateleptickú fantáziu od nepravdivej a nekateleptickej...

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,408,3 – 7,409,5

Hned' v nasledujúcom texte uvádza Sextus praktické príklady zo života, ktoré nám majú dokumentovať teoretický princíp, ktorý sme práve uviedli. Ak mudrcovi postupne za sebou predložím dve dokonale podobné vajcia, bude schopný po dôkladnom zvážení naisto povedať, či ukazované vajce je jedno, alebo či mu ukazujem najskôr jedno a potom druhé? Podobný výklad sa podľa Sexta týka aj dvojčiek: mudrc totiž prijme nepravdivú predstavu, hoci bude vtlačená a vpečatená zo skutočného objektu a v súlade s ním:

ὄσον δυεῖν ὤων ἄκρως ἀλλήλοις ὁμοίων ἐναλλάξ τῷ Στωικῷ δίδωμι πρὸς διάκρισιν, εἰ ἐπιβαλὼν ὁ σοφὸς ἰσχύσει λέγειν ἀδιαπτῶτως, πότερον ἓν ἐστὶ τὸ δεικνύμενον ὢν ἢ ἄλλο καὶ ἄλλο. ὁ δ' αὐτὸς λόγος ἐστὶ καὶ ἐπὶ διδύμων λήφεται γὰρ ψευδῆ φαντασίαν ὁ σπουδαῖος καίπερ²⁰ ἀπὸ ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένην καὶ ἐναπεσφραγισμένην ἔχων τὴν φαντασίαν, εἴαν ἀπὸ Καστόρου ὡς ἀπὸ Πολυδεύκου φαντασιωθῆ.

Tak napríklad predložme stoikovi postupne jedno po druhom z dvoch dokonale vzájomne podobných vajec, aby sme zistili, či dokáže tento mudrc po dôkladnom zvážení bezpečne povedať, či ukazované vajce je len jedno, alebo či jedno nasleduje po druhom. Ten istý výklad sa týka aj dvojčiek: mudrc totiž prijme nepravdivú predstavu, hoci je vtlačená a vpečatená z niečoho skutočného a v súlade s ním. Tak je to kedykoľvek, keď je zasahovaný od Kastóra rovnakou predstavou ako od Polydeuka.²¹

²⁰ Na tomto mieste prijímame Bekkerovu emendáciu textu, ktorá namiesto ťažko interpretovateľného rukopisného *καί ὡς* navrhuje čítanie *καίπερ*: participiá *ἐναπομεμαγμένη* a *ἐναπεσφραγισμένη* (prípadne aj *ἔχων*) tak v spojení s touto časťou môžeme chápať v prípustkovom význame.

²¹ Nazývaní tiež Dioskúrovia (*Διόσκουροι* = chlapci, synovia Dia) boli slávni navlas podobní bratia, ktorí vynikali ako zápasníci.

V súvislosti s príkladom nerozlišiteľných dvojčiat sa musíme zamyslieť nad tým, či je príčinou rovnakosti predstáv, ktoré od nich prijímame, samotná nerozlišiteľnosť dvojčiat, teda či sa jednovaječné dvojčatá „objektívne“ nelíšia žiadnym vonkajším znakom, alebo či tu ide len o nedokonalosť našich zmyslov a poznávacích schopností vôbec „detekovať“ vlastnosti, ktoré jedno dvojča má a druhé nemá.

Stoici by rozhodne hájili druhé – „epistemologické“ – vysvetlenie tohto prípadu: fantázie, ktoré sú takto nerozlišiteľné, sú aj pre stoického mudrca vzhľadom na jeho obmedzené poznávacie kompetencie nekataleptické, nebudú predmetom jeho súhlasu a ich nekataleptickosť by sa podľa stoickej „logiky“ argumentácie mala zrejme „prezradiť“ tým, že stoický mudrc nebude takéto fantázie považovať za dostatočne jasné a zreteľné.²² Akademické vysvetlenie bude však pravdepodobne presne opačné. V Sextovom texte citovanom o trochu vyššie sa totiž explicitne hovorí, že oná „zameniteľná“ nepravdivá fantázia vajca alebo dvojčatá pochádza zo skutočného objektu a je vytvorená v súlade s ním. Podľa akademikov preto takáto predstava objektívne zachytáva všetky vonkajšie charakteristiky svojho objektu, ktoré (charakteristiky) sú však pri oboch členoch nerozlišiteľnej dvojice rovnaké. Zamlčanou premisou akademickej argumentácie je predpoklad, že spomínané nerozlišiteľné predstavy sú jasné a zreteľné.

Podobný príklad na nerozlišiteľnosť dvoch predstáv nachádzame aj u Diogena Laertskeho. Tento doxograf opisuje stretnutie stoika Sfairo z Bosporu²³ s egyptským kráľom Ptolemaiom Filopatárom. Keď sa vraj zhovárali o tom, či bude mudrc zastávať mienku, a Sfairos trval na tom, že nie, kráľ ho chcel usvedčiť tým, že mu dal predložiť voskové granátové jablká. Keď sa dal Sfairos oklamať, kráľ hlasne zvolal, že mudrc súhlasil s nepravdivou predstavou. Nato Sfairos dôvtipne poznamenal, že nesúhlasil s tým, že sú to granátové jablká, ale, že je pravdepodobné (*εὐλογόν ἐστι*), že nimi sú. Napokon dodal, že kataleptická fantázia sa líši od pravdepodobnej.²⁴

4. Stoickým kritériom je kataleptická fantázia, ak nemá žiadnu prekážku (*ἔνσθημα*). Z predchádzajúceho výkladu je zrejmé, že akademická kritika stoickej epistemológie bola vedená na serióznej argumentačnej báze a že veľmi často viedla stoikov k revízii vlastných postojom. Uvedieme ešte jeden príklad takejto

²² Na tomto mieste vidíme, že vonkajšie kritérium kataleptickej fantázie – jej jasnosť a zreteľnosť – nie je u stoikov len jej nejakou vonkajšou a názornou charakteristikou: „nejasné“ budú aj predstavy dvoch neoznačených a veľmi podobných vajec, o ktorých mám rozhodnúť, či sú dve alebo jedno.

²³ Sfairos z Bosporu (alebo Borysthenu; 285 – po 222 pr. Kr.) bol žiakom stoikov Zenóna z Kitia a Kleanta z Assu. Spolu so spartským kráľom Kleomenom III, ktorého revolučný reformný program podporoval, zavítal do Egypta na dvor Ptolemaia IV Filopatóra ([5], 526).

²⁴ Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 7,177,1 – 7,177,13.

korekcie stoického chápania kataleptickej fantázie, ktorý uvádza Sextus. Hovorí, že na rozdiel od starších stoikov (*ἀρχαιότεροι*) je podľa mladších (*νεώτεροι*) kritériom pravdy kataleptická fantázia s dodatkom, že nemá žiadnu prekážku (*ἔνσθημα, ἔνστασις*): sú totiž prípady, keď na nás dopadá kataleptická fantázia, ale nemôžeme jej uveriť (*ἄπιστος δὲ*) pre nejakú vonkajšiu okolnosť (*διὰ τὴν ἔξωθεν περίστασιν*):

*Ἀλλὰ γὰρ οἱ μὲν ἀρχαιότεροι τῶν
Στωικῶν κριτήριόν φασιν εἶναι τῆς
ἀληθείας τὴν καταληπτικὴν ταύτην
φαντασίαν, οἱ δὲ νεώτεροι
προσείδεσαν καὶ τὸ μηδὲν ἔχουσαν
ἔνσθημα. ἔσθ' ὅτε γὰρ καταληπτικὴ
μὲν προσπίπτει φαντασία, ἄπιστος δὲ
διὰ τὴν ἔξωθεν περίστασιν.*

*Pokiaľ starší stoici tvrdili, že takáto
kataleptická fantázia je kritériom
pravdy, mladší²⁵ pridali dodatok, že
nesmie mať žiadnu prekážku. Stáva
sa totiž, že na nás dopadá
kataleptická fantázia, ale nemôžeme
jej uveriť pre nejakú vonkajšiu
okolnosť.*

Sextus Empiricus, *Adversus mathematicos* 7,253,1 – 7,254,2

Zdá sa, že dodatok mladších stoikov o neprítomnosti prekážky v procese poznania je natoľko všeobecný, že je prejavom ich celkovej obozretnosti, či priam ostražitosti pred nemilosrdným ostňom akademickej kritiky. Napriek tomu uvádza Sextus v texte, ktorý bezprostredne nasleduje po citovanej pasáži (tamže, 7,254,2 – 7,157,1), dva príklady, keď prekážka (*ἔνσθημα, ἔνστασις*) zabránila súhlasu s inak „katalepticou“ fantáziou. Uvidíme, že touto prekážkou nie je ani tak nejaká vonkajšia okolnosť (*ἡ ἔξωθεν περίστασις*), ale skôr akýsi predsudok, teda poznávací defekt na strane prijímateľa fantázie.

Prvým príkladom je prípad Admeta, ktorý nechcel uveriť, že pred ním naozaj stojí jeho manželka Alkestida, ktorú z podsvetia priviedol hrdina Herakles.²⁶ Hoci mal „katalepticou“ fantáziu (bola zrejme jasná a zreteľná, pochádzala zo žijúcej Alkestidy a vytvorená v súlade so svojou predlohou), nemohol ju prijať, pretože mu v tom bránilo jeho (dovtedajšie) presvedčenie o tom, že mŕtvi sa do života nevracajú, hoci sa niekedy objavujú akési príznaky. Druhým príkladom je prípad spartského kráľa Menelaa, ktorý sa na ceste z trójskej vojny zastavil v Egypte u kráľa Protea a neveril, že žena, ktorú tam stretol, je jeho skutočná manželka Helena.²⁷ Prekážkou súhlasu s touto katalepticou a pravdivou fantáziou bolo Menelaovo (nesprávne)

²⁵ Bádateľ Long v komentári k tomuto miestu uvádza, že ide o stoikov, ktorí odpovedali na Karneadove námietky, pričom k nim patril najmä stoik Antipater (200 – 130 pr. Kr.) ([11], 250).

²⁶ Mýtus, ktorý spracoval v podobe drámy s názvom *Alkestida* básnik Euripides, hovorí, že namiesto umierajúceho starca Admeta bola ochotná odísť do ríše mŕtvych jeho mladá manželka Alkestida. Hrdina Herakles ju však priviedol z podsvetia naspäť.

²⁷ Podľa Herodota (2, 113 – 116) totiž Parida unášajúceho Helenu do Tróje priviali nepriaznivé vetry k egyptskému kráľovi Proteovi, ktorý mu Helenu odňal spolu s pokladmi, ktoré odnášali zo Sparty. V Tróji sa teda podľa tejto verzie báje bojovalo len o Helenin obraz, pričom skutočná Helena poslušne čakala na manžela Menelaa v Egypte.

presvedčenie o tom, že žena, ktorá sa s ním vezie na lodi, je skutočná Helena, o ktorú Gréci bojovali desať rokov pod hradbami Tróje.

V oboch týchto epistemicky zaujímavých prípadoch obe mytologické postavy prijímajú predstavu, ktorá spĺňa všetky „klasické“ podmienky kataleptickosti: je jasná a zreteľná, pochádza zo skutočného a je v zhode s ním vytvorená. Aká prekážka alebo aký nedostatok spôsobil, že ich recipienti nepovažovali za dostatočne vhodné (v určitom zmysle nie dostatočne „jasné a zreteľné“) na to, aby im udelili súhlas? Inými slovami, pýtame sa na dôvod ich nekataleptickosti. Zdá sa, že týmto dôvodom nebola ani tak nejaká vonkajšia okolnosť (ἡ ἔξωθεν περίστασις), ktorú spomína Sextus, ale skôr nedostatočná úroveň poznania na strane poznávacieho subjektu, ktorého dovtedajšie presvedčenie (ireverzibilita procesu smrti, domnelý dôvod vojny) takpovediac rušilo „jasnosť a zreteľnosť“ predstavy, ktorá inak spĺňala všetky ostatné kritériá súhlasu. Aj tieto príklady ukazujú, že jasnosť a zreteľnosť stoickej kataleptickej fantázie nesmieme chápať len v zmysle nejakej jej zmyslovej, či dokonca len názornej alebo optickej charakteristiky.²⁸ „kataleptickosť“ tej ktorej fantázie je daná aj tým, že „zapadá“ do celej sústavy našich (pravdivých) poznatkov o svete. Na kataleptickosti sa teda výraznou (ak nie rozhodujúcou!) mierou podieľa samotný subjekt poznania so svojimi poznávacími kompetenciami, s celým systémom poznatkov o svete, jednoducho so svojim „logickým zmyslom“. Všetko to svedčí proti senzualistickým interpretáciám stoickej epistemológie, ktoré nesprávne redujú kataleptickú fantáziu len na jej jediný – zmyslový typ.²⁹

LITERATÚRA

- [1] ANNAS, J.: *Hellenistic Philosophy of Mind*. California, University of California Press 1992.
- [2] CICERO: „Academica posteriora (fragmentum maximum).“ Ed. O. Plasberg. In: *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 42. Leipzig, Teubner 1922.
- [3] CICERO: „Academica priora siue Lucullus.“ Ed. O. Plasberg. In: *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*, fasc. 42. Leipzig, Teubner 1922.
- [4] DIOGENIS LAERTII: *Vitae philosophorum*. Ed. H. S. Long. 2 zv. Oxford, Clarendon Press 1964 (reedícia 1966).
- [5] *Encyclopaedia of Classical Philosophy*. Ed. D. J. ZEYL. Westport, Greenwood Press 1997.
- [6] KALAŠ, A.: „Elementy stoickej epistemológie.“ In: *Filozofia*, roč. 55, 2000, č. 4, s. 294 – 306.
- [7] KALAŠ, A.: „Vzťah netelesných lekta k telesným procesom u stoikov.“ In: *Organon F*, roč. VIII, 2001, č. 4, s. 388 – 408.

²⁸ Porovnaj príklad s nerozlišiteľne podobnými vajcami a poznámku 22, ktorá s ním súvisí.

²⁹ Argumenty v neprospech senzualistických interpretácií stoicizmu, ku ktorým nás niekedy zväzda povaha zachovaného pramenného materiálu, uvádzame v osobitnej štúdii ([8], 372 – 375).

- [8] KALAŠ, A.: „Kataleptická fantázia v stoickej epistemológii.“ In: *Filozofia*, roč. 56, 2001, č. 6, s. 363 – 381.
- [9] KALAŠ, A.: „Úloha pudu a súhlasu v stoickej epistemológii.“ In: *Filozofia*, roč. 57, 2002, č. 3, s. 163 – 180.
- [10] LIDDELL, H., G. – SCOTT, R. – JONES, H., S.: *Greek-English Lexicon*. Oxford, Clarendon Press 1969 (skratka LSJ).
- [11] LONG, A. A. – SEDLEY, D. N.: *The Hellenistic Philosophers II (texts)*. Cambridge, Cambridge University Press 1987.
- [12] *Ottova encyklopedie obecných vědomostí na CD-ROM*. AION CS. Zlín 2003.
- [13] SEXTUS EMPIRICUS: „*Adversus mathematicos*.“ Ed. H. Mutschmann a J. Mau. In: *Sexti Empirici opera*, zv. 2 & 3 (2. vyd.). Leipzig, Teubner 1914.
- [14] SEXTUS EMPIRICUS: „*Pyrrhoniae hypotyposes*.“ Ed. H. Mutschmann. In: *Sexti Empirici opera*, zv.1. Leipzig, Teubner 1912.
- [15] *Stoicorum veterum fragmenta I-IV*. Collegit IOANNES ab ARNIM, indices M. Adler, Lipsiae in aedibus B. G. Teubner 1921 – 1923 (skratka SVF).

Štúdiá vznikla s podporou grantu rektora Univerzity Komenského *Osud a sloboda v antickom skepticizme* č. 125/2004/UK.

Mgr. Andrej Kalaš
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Šafárikovo nám. 6
818 01 Bratislava
SR
e-mail: andrej.kalas@fphil.uniba.sk